

Rozdielne cesty tranzitívnej spravodlivosti – prípady Českej republiky, Slovenska a Poľska¹

Katarína Šipulová, Vít Hloušek²

Článok bol spracovaný v rámci projektu špecifického výskumu „Vybrané otázky víceúrovňového vládnutí v Evropě“ (MUNI/A/0891/2010).

Abstract: *The Varying Paths of Transitional Justice: The Cases of the Czech Republic, Slovakia and Poland.*

The paper deals with the issue of transitional justice in selected East-Central European countries. The relation between the mode of democratic transition and the means and pace of transitional judicial processes is discussed. Main attention is paid to the analysis and comparison of transitional justice issues in three Central European countries – the Czech Republic, Poland, and Slovakia. The authors come to the conclusion that the mode of democratic transition is not as important as other political factors such as the presence or absence of leftist parties in government.

Keywords: *Transitional Justice; Czech Republic; Poland; Slovakia; Lustrations*

Úvod

Výskum komunistických štátov a ich prechodu k demokracii bol najmä v 90. rokoch prirodzene jednou z kľúčových oblastí bádania politológov strednej a juhovýchodnej Európy. O dekádu neskôr pristúpili k tejto látke aj historici zaoberajúci sa politikou pamäte alebo politikou dejín. Stranou pozornosti sociálnych vedcov ostala otázka tranzitívnej spravodlivosti. Nasledujúci článok sa pokúša pristúpiť práve k tejto téme z pohľadu politológie a ukázať, aké faktory viedli k rôznej dynamike procesov tranzitívnej spravodlivosti v troch vybraných krajinách – Českej republike, Poľsku a Slovensku.

Komunistické systémy sa už na prvý pohľad vyznačovali niekoľkými špecifickými charakteristikami a odlišnosťami, ktoré spôsobili výrazné rozdiely v ráze a povahe prechodov v porovnaní s tranzíciami štátov južnej Európy. Vo fáze 70. a 80. rokov ide v ich prípade o post-totalitné či autoritatívne systémy, ktoré sa museli simultánne vysporiadať nielen s politickou, ale aj hospodárskou reformou a prechodom k trhovým ekonomikám (Linz 1996; porov. Balík, Holzer 2007: 64-69).

Reálny socializmus prenikal všetkými sférami života spoločnosti. Únie, združenia a odbory neboli vládou potláčané, ale kontrolované. Úroveň organizovanosti opozičných hnutí a strán bola

¹ Text vychádza z magisterskej diplomovej práce Kataríny Šipulovej „Vzt'ah európskych spoločenstiev k totalitnej minulosti členských štátov“.

² Kontakt: Mgr. et Mgr. Katarína Šipulová (kshipulova@mail.muni.cz) a doc. PhDr. Vít Hloušek, Ph.D. (hlousek@fss.muni.cz) pôsobia na Katedre medzinárodných vzťahov a európskych štúdií Fakulty sociálnych studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno.

v mnohých štátoch veľmi nízka. Samotný pojem „strana“ získaval negatívne konotácie a symbolicky splýval so štátom. Čo sa týka *právneho štátu* a právnej kultúry, ranný komunizmus bol postavený na hesle víťazstva socializmu nad zákonom a „socialistická zákonnosť“ odporovala konceptu *rule of law*. Právny systém a systém zákonov nebol určený na to, aby limitoval a kontroloval vládcu. Strana zo svojej vedúcej pozície ovplyvňovala výklad a interpretáciu zákonov. Sovietsky režim sám o sebe nikdy neplánoval obmedziť svoje právomoci pravidlami, ktoré sám zavádzal; na rozdiel od toho, Salazarove Portugalsko a frankistické Španielsko postupom času aspoň čiastočne uvoľnili cestu ústavnej kultúre. Dôležitým faktorom pre priebeh a podobu tranzícií bola skutočnosť, že komunistické režimy sa držali pri moci približne 50 rokov. Najsilnejšie represie pritom prebehli zvyčajne na počiatku ich ustanovenia, postupom času boli ako najväčšie zásahy a obmedzovania vnímané potlačovanie slobody prejavu a združovania sa.

Z hľadiska uplatňovania modelov tranzitnej spravodlivosti budia postkomunistické štáty mnoho otázok. Vyznačujú sa totiž veľkou variabilitou prístupov k minulosti – od relatívne širokých amnestií, ignorovania otázok tranzitnej spravodlivosti (tzv. zamrznutý model vlastný Slovensku cca do roku 1998), až po trestné stíhania a prísne lustrácie. Otázkou, nakoľko sa prístupy k adresovaniu minulosti od seba líšili, ale hlavne, čo stálo za ich výberom, sa bude zaoberať aj tento článok. Na prípadových štúdiách Českej republiky, Slovenska a Poľska ukáže, ako veľmi sa tranzitná spravodlivosť v relatívne podobných štátoch líšila a predstaví základné korelácie, ktoré za odlišnosťami mohli stáť. Výber týchto prípadových štúdií je ovplyvnený nielen geografickou blízkosťou štátov a zdieľanými skúsenosťami s prechodom k demokracii, ale aj výrazne rozdielnou dynamikou použitia prostriedkov tranzitnej spravodlivosti, čo robí z porovnania týchto krajín zaujímavú úlohu.

Literatúra, ktorá sa podobnému problému venuje, obvykle stavia na dvoch hypotézach: buď hľadá korelačné vzťahy s formou prechodu režimu (čo sa však v súčasnosti pokladá za už prekonaný prístup – a to, ako ukážeme ďalej v článku, opodstatnene), alebo uvažuje o rozložení moci medzi minulými nedemokratickými a nastupujúcimi elitami – buď v čase premeny režimu, alebo v období prijímania konkrétneho mechanizmu spravodlivosti. Ukážeme, že faktor *relative power*, teda mocenskej pozície postkomunistických subjektov v tranzitujúcich systémoch, je významnou nezávislou premennou ovplyvňujúcou podobu tranzitnej spravodlivosti, hoci nie bezpodmienečne jedinou. Pokúsime sa o čo najkomplexnejší prístup. Primárne našim cieľom nie je nájsť najrelevantnejší a najsilnejší faktor, (to by vyžadovalo „meranie“ významu premenných,

na ktoré tu nie je priestor), ale odhaliť všetky premenné, ktoré pri rozhodovaní štátov o prijímaní legislatívnych úprav mohli zohrávať úlohu.

Tomuto cieľu práce zodpovedá aj štruktúra textu. Budeme diskutovať základné mechanizmy tranzitnej spravodlivosti a ukážeme, že v politickej praxi sa najviac presadili lustrácie a zverejňovanie dokumentov tajných služieb, na ktoré sa ďalší text koncentruje. Ďalej sa pozrieme na otázku vplyvu módu tranzície na podobu načasovania a výberu nástrojov tranzitnej spravodlivosti. V analytickej časti ukážeme podoby tranzitnej spravodlivosti v Československu (a sústredíme sa najmä na rozdielny vývoj po roku 1993)³ a Poľsku, čo bude predstavovať východisko záverečného porovnania.

1. Podoba tranzície v štátoch strednej a východnej Európy

1.1. Základné mechanizmy tranzitnej spravodlivosti v SVE

Tieto skutočnosti a povahové črty režimov sa podpísali nielen na spôsobe prechodu, ale aj na výbere mechanizmov tranzitnej spravodlivosti. Štáty SVE sa obecné vyznačovali vysokou mierou participácie na režime a činnosti strany. Jednalo sa o obrovský aparát, v Rumunsku sa odhaduje 15 000 úradníkov a približne 400 – 700 tisíc kolaborantov z populácie pohybujúcej sa okolo 23 miliónov obyvateľov. V roku 1989 východonemecká *Stasi* zamestnávala okolo 90 000 úradníkov a ďalších 150 000 informátorov zo 17 miliónov obyvateľov (Stan 2009: 6). Nové krehké demokracie nedokázali úplne eliminovať pôvodné siete komunistickej nomenklatúry, ktorá sa často stávala legitímnym hráčom v demokratickej spoločnosti⁴. Kľúčovou otázkou pre obnovu spravodlivosti sa preto nestali trestné procesy a vyvodenie zodpovednosti za zločiny komunizmu (úlohu tam zohralo aj dlhé obdobie plynúce od najsilnejších represí v 50. rokoch), ale previerky kolaborácie občanov, a predovšetkým verejných činiteľov, s predošlým režimom.

Pojem „dekomunizácia“ tak v prípade východnej a strednej Európy prakticky splyva s lustráciami a previerkami niektorých skupín obyvateľstva. Problematika tranzitnej spravodlivosti sa točila okolo komunistických strán a ich nástrojov represie – tajnej informačnej služby a polície. Preto pochopiteľne kolaps komunistického režimu odštartoval búrlivú a rozsiahlu verejnú debatu

³ V prípade Českej a Slovenskej republiky musíme rešpektovať založenie nástrojov a procesov tranzitnej spravodlivosti už v dobách federácie. Preto budú tieto prípadové štúdie spracované v jednej kapitole, hoci sa cesty tranzitnej spravodlivosti v oboch republikách po roku 1993 rozišli.

⁴ Absencia väčšej personálnej výmeny bola najzrejmějšía v Rumunsku. Nová bezpečnostná služba, ktorá vznikla v marci 1990 (SRI – Servisiu roman de informatii), opätovne zamestnala v čelných pozíciách do 800 pôvodných komunistických pracovníkov a agentov (Stan 2009: 415).

o vhodnosti prístupu bývalých funkcionárov a kolaborantov k verejným pozíciám a o možnosti otvorenia a zverejnenia utajovaných archívov bezpečnostných služieb. Vyrovnanie sa s nedemokratickou minulosťou, ktoré by prinieslo aspoň čiastočnú spravodlivosť obetiam a položilo základy novej justície založenej na rešpekte k panstvu práva (*rule of law*) bolo vnímané ako nevyhnutná prerekvizita demokratizácie.

Základné procesy v rámci postkomunistickej tranzitnej spravodlivosti sa dajú rozdeliť do niekoľkých veľkých skupín:

1. súdne procesy a vyvodzovanie zodpovednosti za porušovanie ľudských práv;
2. lustrácie;
3. prístup občanov k tajným archívom;
4. symbolické odsúdenie režimov;
5. reparácie a reštitúcie.

Naznačené mechanizmy sa pohybujú po ose retributívna – restoratívna spravodlivosť, podľa toho, nakoľko smerujú k potrestaniu vinníkov a ich zločinov (teda k retribúcii, odplate), alebo nakoľko sa sústreďia na obnovenie statu quo, zhojenie spoločnosti a na odškodnenie (materiálne aj morálne) obetí. Mechanizmy však nevyklučujú vzájomne prelínanie sa, práve naopak, efektívna konsolidácia spoločnosti vyžaduje so železnou pravidelnosťou ako odstránenie pocitu bezprávia cez faktické potrestanie alebo aspoň označenie vinníkov, tak aj dôraz na ich obeť a ich rehabilitáciu, prípadne zaradenie do spoločnosti. Okrem toho aj retributívne mechanizmy v sebe nesú symbolickú rovinu dôležitú pre obeť, spočívajúcu v získaní vnútorného zadosťučinenia. Restoratívna spravodlivosť, teda nastavenie systému reštitúcií či reparácií, zasa musí byť spravídla spojená s iným mechanizmom tranzitnej spravodlivosti, v ktorom nachádza právnu a morálnu oporu, legitimačnú bázu. Reštitúcie s väčším či menším úspechom implementovali všetky tri štáty, ktorými sa v článku zaoberáme. Ich konkrétna podoba závisela na mnohých faktoroch, často výrazne odlišných od skutočností vedúcich k výberu trestajúcich nástrojov. Ten zvyčajne predstavuje citlivú politickú otázku, zatiaľ čo podoba reštitúcií je skôr procedurálnym problémom odrážajúcim isté spoločenské a právne tradície (odškodnenie za porušovanie akých práv – politických, sociálnych – akým spôsobom – rehabilitovanie alebo odškodnenie), ekonomickú situáciu, historické súvislosti, ale aj individuálne faktory a okolnosti každej obeť. Z toho dôvodu sa náš článok sústreďí na užšiu definíciu tranzitnej spravodlivosti – teda výlučne na otázky retributívne a konkrétne hlavne na mechanizmy lustrácií a sprístupňovania archívov, ktoré zohrali v troch vybraných štátoch najdôležitejšiu úlohu.

Pojem *lustrácie* pochádza z latinského *lustratio* (akt obete, ale aj očistenie). V prenesenom význame v oblasti tranzitnej spravodlivosti dnes označujú očistenie štátnych orgánov a inštitúcií od zločinov spáchaných predošlým režimom, odhalenie miery represie a kolaborácie s represívnymi zložkami komunistickej strany. V jednotlivých štátoch boli implementované s rôznou intenzitou: najprísnejšie boli prijaté v Československu, kde zasiahli a vylúčili z verejných pozícií (teda aj vedy a kultúry) nielen kolaborantov s bezpečnostnými zložkami, ale aj niektoré skupiny členov komunistickej strany obecne. Lustrácie ako mimosúdne formy vyšetrovania minulosti boli podrobené ostrej kritike zo strany mnohých medzinárodných a pozorovateľských organizácií. Vytvorením skupiny ľudí zbavených určitých politických práv totiž stáli v rozpore s liberálnym ideálom demokracie, ktorý používala ako lákadlo a zároveň podmienku prístúpenia Rada Európy a Európska únia (Sadurski 2003: 14).

Lustrácie sú dôležité hlavne v prvej fáze tranzície, kedy vládne inštitúcie postrádajú dostatočnú legitimitu a dôveryhodnosť zo strany občanov. Prvé lustrácie boli zahájené vo východnom Nemecku a Československu, ktoré zároveň prijali aj najradikálnejšie programy vylučujúce bývalých komunistov a tajných agentov z rady významných politických a hospodárskych pozícií na dlhé obdobie. Ďalej nasledovalo Bulharsko a Albánsko, kde lustrácie boli úzko prepojené na stratu zamestnania pre verejné osoby, u ktorých existovalo preukázané prepojenie na bývalú komunistickú stranu alebo tajné služby. V Maďarsku a Poľsku boli spustené lustrácie so značným oneskorením v rokoch 1994 a 1997, teda po ustálení vyjednávania medzi nástupníkmi komunistickej strany a opozičnými silami⁵.

Sila, trvanie a šírka lustrácií sa teda v jednotlivých štátoch líšila. Kornai a Rose Ackerman vyvodzujú voči intenzite lustrácií tri kauzálne pozorovania:

1. s rastom intenzity vnútrostraníckeho boja bude zákonodarca usilovať o rozšírenie trvania lustračných zákonov, pokiaľ a) neprídu k moci socialisti alebo ideologicky podobná strana, b) existuje dôkaz odporu voličov k lustráciám;
2. čím väčšia je izolácia súdництва od politiky, tým menšia je pravdepodobnosť, že ich trvanie bude predĺžené a naopak vzrastá pravdepodobnosť, že budú prehlásené za neústavné;
3. čím väčší tlak z medzinárodných organizácií, tým väčšia pravdepodobnosť, že koalícia ukončí lustrácie (Kornai – Rose-Ackerman 2004).

⁵ Zatiaľ čo nemecké a české lustračné programy sa dotkli bývalých strážnikov aj agentov, maďarské a poľské varianty sa snažili odhaliť len minulé prepojenia s domácimi represívnymi vetvami orgánov tvrdiac, že vládnuca strana a armáda nenesú taký podiel viny. Politici boli požiadaní priznať svoju minulosť, ich deklarácie sa ale nedostali na verejnosť. Len tí, u ktorých sa preukázalo, že klamali, čelili riziku straty miesta.

Dôraz kladený na priebeh lustrácií bol tak veľký, že napokon potlačili úvahy o ostatných alternatívnych prostriedkoch tranzitnej spravodlivosti. Relatívne významnú úlohu však ešte zohralo otváranie archívov bezpečnostných služieb a polície. Kontroverzia tohto opatrenia spočívala predovšetkým v morálnych konzekvenciách. Na jednej strane šlo o právo obetí sledovania, resp. obvinených kolaborantov, nahliadnuť do svojich spisov, na druhej strane sa spochybňovala dôveryhodnosť týchto dokumentov (Welsh 1996: 418).

Najdôležitejšie hodnotenie mechanizmov tranzitnej spravodlivosti spočíva zrejme v tom, či podporujú alebo naopak podkopávajú demokratickú konsolidáciu. Podľa Helgy Welsh politika rekondiliácie môže najlepšie slúžiť záujmom vznikajúcej demokracie v tranzitnom období, ale stáva sa zodpovednosťou počas konsolidačnej fázy – skôr či neskôr spoločnosti musia prijať bolestivé nástroje a vysporiadať sa so svojou minulosťou, a tak postúpiť v procese demokratickej konsolidácie (Welsh 1996). Obecne sa za symbolické ukončenie procesov tranzitnej spravodlivosti, podobne ako demokratickej tranzície, pokladá vstup do Európskej únie. Nie je to úplne pravda, procesy samozrejme pokračovali aj po integrácii, jednalo sa však o symbolický krok a uznanie zo strany členov EÚ, že úsilie štátov o demokratizáciu a ustanovenie funkčnej trhovej ekonomiky bolo úspešné.

1.2. Spravodlivosť vo vleku revolúcie alebo existuje vzťah medzi spôsobom tranzície a tranzitnou spravodlivosťou?

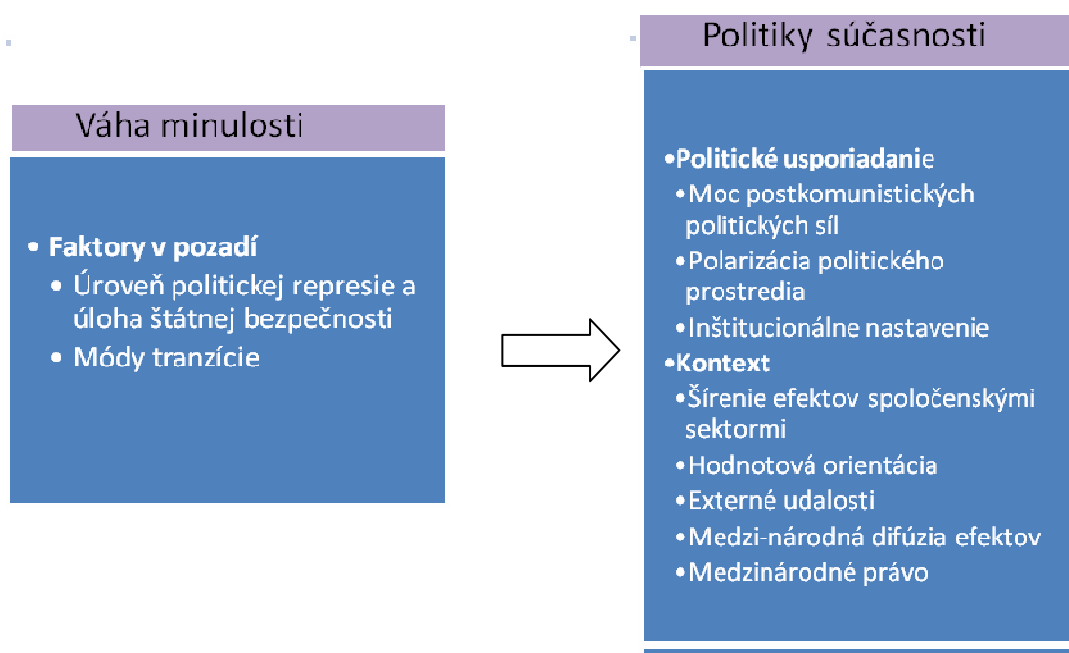
Samuel Huntington v knihe *Tretia vlna* (Huntington 1991) tvrdí, že vnútorná demokratizácia môže prebehnúť jedným z troch druhov procesov. Prvý nazýva transformáciou (*transformation*). V transformácii vychádzajú reformné impulzy od členov starého režimu, ktorí si udržia moc jednoduchou zmenou politickej viery. Ako druhý označuje preradenie/transvýmenu (*transplacement*), v ktorom starý režim nastúpi na cestu k demokracii, ale stratí počas nej iniciatívu aj legitimitu a je rýchlo nahradený opozičnými reformátormi. Tretí - nahradenie (*replacement*) - zahŕňa zhodenie a úplné nahradenie nereformovanej vlády opozíciou. Huntington tvrdí, že pohnútkou nových elít v demokraciách stíhať alebo nestíhať zločiny predošlého režimu závisí na type tohto prechodu. Transvýmeny a transformácie vyúsťujú do politik zabudnutia a odpustenia; nahradenie má naopak tendenciu stíhať. Tvrdí, že spravodlivosť je funkciou politickej moci a tranzitná spravodlivosť je podmienená typom tranzície. Tento predpoklad sa neskôr ukázal ako mylný, Huntingtonovi sa nepodarilo vysvetliť zavedenie tvrdých lustrácií napríklad v Československu alebo stíhanie komunistckej elity v Bulharsku. V dlhodobej perspektíve mala

napokon Nemecká demokratická republika – ktorá prekonala nahradenie – omnoho väčšiu tendenciu k zabudnutiu a odpusteniu.

John Moran v článku publikovanom v roku 1994 v odpovedi na Huntigtona zase tvrdil, že použitie mechanizmov tranzitnej spravodlivosti nezávisí primárne na type prechodu, ale na miere represívnosti režimu a na mocenskej pozícii disentu počas totalitného režimu (Moran 1994). Sústreďí sa na tzv. *exit points* (tolerancia možnosti emigrácie) a *voice points* (tolerancia disentu). V štátoch ako Poľsko a Maďarsko, kde bola opozícia povolená, sa uplatnili politiky odpustenia a amnestie. Naopak, v Bulharsku a ČSR nebol disent povolený a po získaní legitimacy žiadala jeho časť potrestanie komunistických lídrov. Teda platí podľa neho vzťah – čím liberálnejšie bolo komunistické vedenie, tým zhovievavejšie sú nové demokratické elity. Ani táto hypotéza sa nepotvrdila pri pohľade na dlhodobejší vývoj politik tranzitnej spravodlivosti napríklad v Poľsku.

Helga Welsh sa na rozdiel od predošlých autorov sústredila na stránicke rozloženie síl a postavenie komunistickej strany pred a po prechode (Česká republika – slabá, Rumunsko a Bulharsko - silná). Obnovenie mocenskej pozície v demokratickom systéme zabraňuje jej efektívnemu stíhaniu. Tranzitná spravodlivosť je tak podľa nej ovplyvnená súčasne determinantmi z minulosti aj prítomnosti (Welsh, 1996). Politika súčasnosti hrá oveľa väčšiu rolu ako povaha komunistického režimu alebo spôsob jeho zmeny. Na výskume niekoľkých východoeurópskych štátov tvrdila, že aplikovanie lustrácií bolo závislé na postkomunistickom stránickom boji o politickú moc. Čím menšia bola volebná sila bývalých komunistov, tým ľahšie bolo pohnúť sa s demokratizačnými snahami. ČSR mohlo prijať radikálnu lustráciu, lebo komunistický tábor bol oslabený a delegitimizovaný. Na rozdiel od toho, v Bulharsku a Rumunsku, kde bývalí komunisti boli kontinuálne schopní získať relevantné percento podpory obyvateľstva, lustrácie a stíhanie zločinov spáchaných pod komunistickým vedením by negatívnym smerom posunulo politickú polarizáciu. Na Welsh v roku 2003 nadviazali Kieran Williams, Aleks Szczerbiak a Brigid Fowler, ktorí tvrdili, že odlišná legislatíva týkajúca sa lustrácií v strednej Európe sa týkala odlišného prístupu bývalej opozície k moci a jej schopnosti vytvoriť koalíciu (Williams – Fowler - Szczerbiak 2003). Podľa nich, krajiny, ktoré vehementnejšie presadzovali lustrácie – ČSR, Poľsko a Maďarsko – sa odlišovali v komunistickej skúsenosti a tranzitnom type, ale napriek tomu až do začiatku 90. rokov mali rovnaké lustračné zámery. Lustračné zákony však boli prijaté v odlišnom časovom období a narazili tak už na odlišné zloženie národných parlamentov. Tieto práce tak otvárajú ďalší rozmer výberu intenzity lustračných a iných represívnych mechanizmov – aspekt času.

Aleks Szczerbiak už v článku z roku 2002 upozornil na úlohu, akú zohrávajú súčasné faktory – teda politická scéna a rozloženie moci, verejná mienka a spoločenská nálada v dobe, kedy sa konkrétny mechanizmus aplikuje. Szczerbiak upozornil, že lustrácie a iné nástroje už nemusia nutne reprezentovať prostriedok zaistenia historickej spravodlivosti, ako skôr klasického stranického boja (Szczerbiak, 2002).

Tab. č. 1: Mechanizmy vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou (Zdroj: Welsh 1996: 419).

Nadia Nedelsky prišla v roku 2004 s pozorovaním, že postkomunistické štáty mali ťažkosti s prijímaním akejkoľvek legislatívy (Nedelsky, 2004). Welshovej analýzu kritizovala na rozporoch v komparácii vývoja v Českej a Slovenskej republike. Podľa Nedelsky silnejší faktor ovplyvňujúci lustrácie, odpovede na zločiny spáchané za komunizmu a mieru sprístupnenia dokumentov tajnej polície, je reprezentovaný úrovňou legitimacy bývalého režimu a v postkomunistickom období úrovňami re-legitimácie elít a verejným záujmom na dekomunizácii. Teda čím vyššia bola legitimita predošlého režimu, tým nižšia je motivácia presadzovať spravodlivosť, a tým vzrastá pravdepodobnosť, že v rámci demokracie budú mať elity starého režimu možnosť vrátiť sa na politickú scénu. Monika Nalepa toto tvrdenie rozvádza ešte ďalej a hovorí, že v štátoch ako Poľsko komunistické strany najskôr trvali na podobe „odmeny“ za podporu liberalizácie a demokratizácie, ale neskôr implementovali presne tie screeningové politiky, proti ktorým na začiatku protestovali. Nalepa tvrdila, že komunistické strany v týchto štátoch predvídali ústup z moci a ich podpora lustrácií predstavovala preemptívnu stratégiu na ochranu politickej kariéry pred radikálnejšou politikou.

Lavinia Stan neskôr kritizovala všetky predošlé teoretické prístupy za to, že sa sústredili len na veľmi úzku vzorku štátov a ako jediný indikátor používali lustrácie. Demokratická politická súťaž je podľa nej kľúčom k vysvetleniu priebehu tranzitnej spravodlivosti v SVE, podobne ako Welsh však upozorňuje, že netreba podceňovať faktory z minulosti. Medzi nimi identifikuje tri najdôležitejšie, ktoré ovplyvňujú politickú súťaž – postavenie opozície počas tranzície, stupeň represívnosti komunistického režimu a skúsenosť pluralistického systému pred komunizmom (Stan 2009).

2. Česká a Slovenská republika – nežná revolúcia, tvrdá spravodlivosť?

2.1 Prechod režimu a podoba tranzitnej spravodlivosti

Najväčšou zaujímavosťou pri skúmaní tranzitných procesov v bývalej ČSFR sú zjavné, až diametrálne rozdiely medzi uplatňovaním spravodlivosti a vyrovnávaním sa s pozostatkami komunistického režimu v Českej republike a na Slovensku. Oba národy odpovedali na zločiny komunistického režimu odlišne. Hoci sa v roku 1991 stala ČSFR prvým štátom, ktorý prijal lustračnú legislatívu, po rozdelení republík sa ich ďalšie cesty výrazne líšili. Zatiaľ čo Česká republika pokračovala v presadzovaní lustrácií aj po rozpade federácie, slovenskí politici prejavili len malý záujem na očistení verejnej politickej scény. Lustračný zákon nebol nikdy vážne implementovaný, jeho účinnosť v roku 1996 v tichosti vyprchala. Slovensko sa zároveň stalo posledným štátom strednej Európy, ktorý umožnil občanom nazrieť do tajných záznamov polície. Logicky sa ponúka otázka, čo stálo za takto rozdielnym prístupom.

Podľa Kitschelta Česká republika predstavovala príklad byrokraticko-autoritárskeho komunistického režimu, typického vysokou mierou represie, nízkou úrovňou kooptácie a ideologickou rigidnosťou. Slovensko, naopak, videl ako nacionálno-akomodačný a patrimoniálny režim, ktorý viac než s represiami narábal s kooptáciou do klientelistických sietí a iných mocenských pozícií, takže netrpel tak vysokou mierou naštiepenosti legitimacy režimu ako v Českej republike (Kitschelt et al., 1999: 19-42). Miera represívnosti po invázii sovietskych vojsk, ktoré ukončili krátke obdobie pražskej jari, bola omnoho silnejšia v českej časti federálnej republiky. Česká intelektuálna elita zároveň ale prejavila väčšiu mieru politickej a spoločenskej angažovanosti, keď pokračovala v disidentskej činnosti. Charta 77, podpísaná v decembri 1976, mala len veľmi zanedbateľný dopad na Slovensko; medzi pôvodnými 239 signatármi bolo len 8

Slovákov⁶. Slovenské úrady a špičky sa zasa snažili za každú cenu udržať vplyv českého disentu mimo Slovenska. Žiadne podobné paralelné hnutie na Slovensku nevzniklo, aktivita slovenského disentu sa točila okolo slobody vierovyznania, náboženskej slobody, prípadne životného prostredia, celkovo ale opozícia pôsobila veľmi rozdrobene. Tieto charakteristiky a väzby sa neskôr preniesli do bezprostredne porevolučného obdobia, postoja nových, mladých demokratických strán a do ich potreby vymedziť sa voči predchádzajúcemu režimu.

Vývoj lustračnej legislatívy v Českej republike, ktorá predstavovala najtvrdšie zákony svojho druhu, vyvrátil Huntingtonov predpoklad o vzťahu formy prechodu režimu a tvrdosti represíí voči starej politickej elite. Pokiaľ by bolo jeho pozorovanie správne, štát ako Československo mal smerovať skôr k politikám odpustenia a zabudnutia, než tvrdej odplaty a trestania. Mnoho autorov však v súčasnosti upozorňuje, že základná chyba, akej sa Huntington dopustil, nie je v nájdení nepravej kauzality, ale v chybnom klasifikovaní nežnej revolúcie ako zjednaného prechodu (resp. transvýmeny; porov. Moran 1994, Welsh 1996, Stan 2009). Komunistický režim, ktorý sa stabilizoval po sovietskej okupácii a zavedení opatrení tzv. normalizácie, patril v stredoeurópskom a východoeurópskom merítku k tým najviac rigidným a najmä v 70. rokoch i najviac represívnym. Nielenže na rozdiel od Maďarska nedošlo v Československu ani len k pokusu o prevedenie hospodárskych reforiem (porov. Berend 1996: 263-265, 267-271), ale navzdory medzinárodným záväzkom (ČSR sa v roku 1975 stalo signatárom Helsinského paktu) bola komunistická moc schopná efektívne tlmiť prejavy disentu a ľudsko-právnych aktivistov. Claus Offe československý režim charakterizuje ako zamrznutý postkomunizmus, pre ktorý je obvykle typický zánik kolapsom (Offe 1991).

Nežná revolúcia, respektíve jej „akútna“ fáza trvajúca 10 dní⁷, bola poslednou kvapkou paralyzovania systému, ktorý sa postupom času sám legitimačne, mocensky a ideologicky vyčerpal. Dovtedy nevšedný priebeh výmeny moci bez sprievodného násillia, pominúc prvotné zásahy štátnych zložiek proti demonštrujúcim študentom, zvädzal k hodnoteniu a podradeniu tohto tranzitu k zjednaným prechodom. Analýza drobných odchýlok a nuáns však tento predpoklad vyvracia: typ a povaha komunistického režimu, absencia politiky organizovanej opozície, ale aj externé faktory (fakticky nízka miera zásahov ZSSR do vnútroštátnej politiky – porov. Durman 1998) naznačujú, že v porovnaní s klasickými zástupcami zjednaných prechodov (transvýmen), akým je napríklad Poľsko, sa československá nežná revolúcia približuje viac k tranzícii *rupturou*, zlomom (Munck 1994). Jacques Rupnik zároveň upozorňuje, že na rozdiel od

⁶ Na druhej strane, česká intelektuálna elita, ktorá stála za Chartou, tento zámer so slovenskými kolegami nekonzultovala, aj preto sa mnohí z nich pridávali až oneskorene.

⁷ Od vypuknutia študentského hnutia 17. novembra až po generálny štrajk 27. novembra 1989.

Poľska a Maďarska sa nedá tvrdiť, že by sa komunistické elity, hoci len skromne, podieľali na demokratických zmenách (Rupnik 2001). Na druhej strane, je možné pozorovať výskyt určitých prvkov dialógu s Komunistickou stranou Československa v podobe usporiadania rozhovorov pri okrúhlym stole medzi komunistickými politikmi ochotnými vyjednávať, sústredenými okolo Ladislava Adamca a predstaviteľmi Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu. Formálne vzaté sa ako hlasovacia mašinéria na prvých krokoch demokratickej tranzície podieľali komunistickí poslanci a poslankyne Federálneho zhromaždenia, ktorí zvolili Václava Havla za prezidenta republiky, a ktorí odštartovali mechanizmus kooptácií (Suk 2003: 190-251). Hoci teda môžeme hovoriť o zlomovom prechode k demokracii (pozri Hloušek et al. 2011: 55), musíme zohľadňovať aj vyskytujúce sa momenty negociovanej tranzície, čo robí z československého prípadu mierne hybridný model prechodu k demokracii. To sa samozrejme odráža na následnej podobe tranzitnej spravodlivosti: „prizvanie“ komunistov k jednaciemu stolu síce nevyučovalo tvrdý postup v rámci dekomunizácie, problematizovalo však a priori niektoré jej možnosti (napríklad delegalizáciu komunistickej strany ako takej).

Kolaps komunistického režimu v ČSR podľa Linza nebol spôsobený žiadnym externým vplyvom (hoci verejnú mienku a nálady iste ovplyvnil príklad z ostatných komunistických krajín), ale nahromadením niekoľkých vnútorných situácií a trhlín, ktoré spochybnili jeho legitimitu (Linz, 1996). Moran ďalej poznamenáva, že stupňujúca sa prítomnosť a koncentrácia „non-exiters“ a „non-voicers“ – občanov s protikomunistickými názormi, ktorí ich nemohli nahlas vysloviť, ale ani opustiť krajinu, vytvorila ideálne prostredie pre nástup silných protikomunistických a pro-retributívnych tendencií v spoločnosti⁸ (Moran 1994). Mimo vyššie uvedené hybridné momenty tranzície však netreba podceňovať jemné rozdiely v charakteristike povahy režimu v častiach federácie. Povaha totalizmu v Českej republike a na Slovensku sa líšila vo viacerých aspektoch, ktoré sa neskôr odrazili na odlišnom prístupe k jednotlivým mechanizmom tranzitnej spravodlivosti.

2.2 Post-federatívne modely tranzitnej spravodlivosti

2.2.1 Lustrácie

Vytvorenie a povaha nových politických elít sa výrazne podpísali na priebehu lustrácií v každej z republík. Zatiaľ čo dominantná časť ODS silne podporovala ideu lustrácií ako prostriedok odmietnutia a odsúdenia minulosti, slovenská komunistická minulosť nebola

⁸ Dalo by sa polemizovať o tom, či je práve ČSR najvhodnejším príkladom pre atmosféru no-exiters a no-voicers, tak ako ich zadefinoval Moran; v porovnaní so štátmi ako Rumunsko mal dissent vytvorené predsa len väčšie pole pôsobnosti.

vnímaná ako niečo, čo treba vymazať alebo očistiť, súčasťou výstavby národa malo byť jej pamätanie. Slovenské elity sa pokúšali nájsť kontinuitu s pozitívnymi črtami reformného komunizmu. Lustrácie preto predstavovali presnú symbolickú antitézu v ideologickom balíčku slovenskej ľavice (Nedelsky, 2004).

Nakladanie s kolaborantmi bývalého režimu sa stalo otázkou, ktorá takmer bezvýhradne dominovala bezprostrednej porevolučnej debate. Ministerstvo vnútra totiž evidovalo okolo 140 000 osôb, z ktorých polovica bola označená ako kandidáti na kolaboráciu. Problém, ktorý naberal komplikované morálne a právne rozmery, rezonoval celým politickým a spoločenským životom. V roku 1990 prenikol na verejnosť zoznam údajných kolaborantov, zahŕňajúci mená niekoľkých vládnych ministrov a prominentných politikov zo všetkých politických strán (De Brito 2001: 224). Hrozba vydierania, škandálov a neistoty ohľadne dôveryhodnosti informácií dostávajúcich sa na svetlo podobným spôsobom podporila presvedčenie o nevyhnutnosti vysporiadať a očistiť minulosť.

Proces sprístupňovania dokumentácie však nebol jednoduchý: v júni 1990 skupina poslancov Federálneho zhromaždenia vydala communiqué, v ktorom upozornila, že viac ako 15 000 dokumentov zmizlo v priebehu novembra 1989 z archívov, väčšina skutočne aktívnych kolaborantov na zoznamoch chýbala, a mnohé z uvedených mien boli skôr cieľmi, než kolaborantmi ŠtB. Napriek obavám o nedôveryhodnosti dokumentov a snahám časti poslancov zapečatiť tajné archívy, parlament hneď v tom roku poveril špeciálny výbor preverení všetkých členov Federálneho zhromaždenia, vlády a kancelárie prezidenta. Závery výboru boli prezentované v živom prenose zo zasadania parlamentu v marci 1991. Tento počin však nijako výrazne pozitívne nezvýšil dôveru verejnosti voči politickým stranám – koniec koncov väčšina menovaných odmietla rezolúciu parlamentu vyzývajúcu kolaborantov na odstúpenie. Podľa prieskumov verejnej mienky len 20 % Slovákov a 40 % Čechov pokladalo prevedené previerky za dôveryhodné (Orbman 1991: 9).

V októbri 1991 preto došlo k prijatiu jedného z prvých a vôbec najprísnejších lustračných zákonov⁹. Zákon bol aj pre svoju šírku záberu podrobený tvrdej kritike spomedzi akademického prostredia, medzinárodných inštitúcií, ale aj výraznej časti samotného disentu (Kosař 2008: 5). Vzťahoval sa na volené a menované funkcie v oblasti štátnej správy, armády, polície a súdnictva,

⁹ Lustračné zákonodarstvo sa opieralo o dva zákony: tzv. Veľký lustračný zákon (Zákon č. 451/1991 Sb., ktorým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní republiky, České republiky a Slovenské republiky) a Malý lustračný zákon (Zákon č. 279/1992 Sb., o některých dalších předpokladech pro výkon některých funkcí obsazovaných ustanovením nebo jmenováním příslušníků Policie České republiky a příslušníků Sboru nápravné výchovy České republiky).

na vysoké administratívne funkcie a akademické pozície. Najkontroverzejšia časť zákona sa vzťahovala ku kolaborácii občanov s tajnou políciou, keďže zákon dopadal aj na agentov, informátorov, politických kolaborantov, ale aj kandidátov na kolaboráciu. Lustračná legislatíva predpokladala vytvorenie dvoch zoznamov: prvý mal obsahovať súpis úradov a pozícií, ktorých obsadenie bolo viazané na negatívne lustračné osvedčenie. Druhý zoznam vymenovával posty, existujúce počas trvania komunistického režimu, diskvalifikujúce osoby, ktoré ich zastávali z pozícií kandidátov na miesta v prvom zozname. Zákon tak nedopadal na členov komunistickej strany obecne, ale na jej funkcionárov. Jednotlivci s pozitívnou lustračnou previerkou sa dokonca mohli naďalej podieľať na politickom živote – zákon nijako nelimitoval ich účasť na voľbách (v aktívnej či pasívnej forme). Väčšina politických strán si však zaviedla samoregulačné požiadavky na predloženie negatívneho osvedčenia, ako jediní tento krok odmietli komunisti. Nastala tak zaujímavá situácia, kedy niektorí členovia parlamentu mohli mať utajený záznam v archívnych dokumentoch ŠtB, ale napríklad osoby zastávajúce oficiálne pozície na univerzitách museli prejsť screeningom (Dvořáková – Milardovič 2007: 29). Pôvodne bola účinnosť zákona nastavená na päť rokov, napriek vetu prezidenta však parlament napokon až dvakrát odhlasoval jej predĺženie. V období medzi 1991 – 2001 ministerstvo vnútra spracovalo 420 270 osvedčení (Nedelsky 2004: 76). Približne 5% lustrácií vyústilo do pozitívneho osvedčenia, dodnes ministerstvo dostáva približne 6 až 8 tisíc žiadostí ročne (Dvořáková – Milardovič 2007: 30).

Ciele lustrácií	Československo – zákon 1991 (72 vyjadrení)	Skutočný dopad obdobie 1991-2001
Prerušenie personálnej kontinuity / minimálna spravodlivosť	50%	Vydaných cca 420 000 lustračných osvedčení, trestná zodpovednosť riešená inými zákonmi
Národná a verejná bezpečnosť	21%	nezaznamenané žiadne vážne porušenia ľudských práv alebo zneužitie moci
Ochrana práv	14%	-
Odhalenie pravdy	14%	Individuálne riešenie ČR – SR, ustanovenie ÚDV, ÚPN a ÚVTR.
Ochrana územnej integrity	3%	-
Dôvera	3%	-

Tab. č.2: Prehľad cieľov sledovaných lustráciami, ktoré odzneli počas parlamentnej rozpravy pri prijímaní Veľkého lustračného zákona v roku 1991 (Zdroj: Fed. shrom. ČSFR 1991, 17. schôdza, 4.10.1991; David 2003: 392, 428).

Relatívne silným hráčom sa v oblasti lustračnej legislatívy stal Ústavný súd. Už federálny Ústavný súd v rozhodnutí *Lustrace I.* v roku 1992¹⁰ vyslovil, že sa jedná o nástroj špecifický, pôsobiaci presne vymedzené časové obdobie, ktorý zodpovedá požiadavkám zvláštnej doby¹¹. Podobne jeho český nástupca neskôr, rozhodnutím z roku 2001¹², odobril ústavnosť predĺženia platnosti zákona na neurčito. Čo sa týka súladu lustrácií s medzinárodnými (ľudsko-právnymi záväzkami), Ústavný súd argumentoval podobne, ako napr. Európsky súd pre ľudské práva v celej rade prípadov: a to, že lustrácie samé o sebe medzinárodné dohovory neporušujú¹³.

V otázke lustrácií sa asi najlepšie odzrkadlili protichodné postoje a polarizácia českých a slovenských politických strán. Slovenskí lídri prejavili v podstate nulovú inklináciu k presadzovaniu politických previerok. Pred regionálnymi voľbami v roku 1990 síce niektoré strany požiadali svojich kandidátov o preverenie minulosti, samotný slovenský parlament to ale nevyžadoval. Výsledky kontroly okrem toho neboli zverejňované. Mečiarova volebná kampaň sa vyslovene niesla v znamení boja za suverenitu Slovenska s prísľubom, že nikdy nezavedie lustrácie (Rupnik 2010). Po rozpade federácie formálne ostal lustračný zákon v platnosti, avšak nikdy nedošlo k jeho faktickej úspešnej implementácii a po roku 1996 celá idea lustrácií vyrchala do stratená¹⁴. Tento fakt mal hlavné korene v nastavení stránickej a politickej scény. SDĽ, ako nástupnícky, transformovaný subjekt po KSS, predstavoval už od začiatku 90. rokov relevantného hráča. HZDS a osoby združené okolo Vladimíra Mečiara z pochopiteľných dôvodov o previerky, ktoré by mohli limitovať ich ďalšie spoločenské a politické angažovanie sa, nemali záujem. Čo sa týka pôsobenia slovenského Ústavného súdu, ten kauzy s ohľadom na

¹⁰ Nález ÚS ČSFR zo dňa 26. novembra 1992, sp. zn. Pl. ÚS 1/92.

¹¹ „Každý stát, tím spíše takový, který byl nucen strpět po dobu více než čtyřicet roků porušování základních práv a svobod ze strany totalitní moci, má právo k nastolení demokratického zřízení a uplatnění takových zákoných opatření, která směřují k odvrácení rizika subverze nebo možné recidivy totality, nebo aspoň jejich omezení. (...), podmínky stanovené zákonem pro výkon takových funkcí jsou navíc časově omezené na poměrně krátké období, v němž se předpokládá dovršení demokratického procesu (do 31.12.1996)“ Nález vo veci *Lustrace I.*

¹² Nález ÚS, sp. zn. Pl. ÚS 9/01. Oproti nálezu federálneho ÚS, ktorý odkazoval na obmedzenú dobu trvania, český Ústavný súd konštatoval, že určenie zavŕšenia demokratického prechodu je otázkou výsostne politicou, nie právnou alebo súdnou. Vid' rozhodnutie *Lustrace II.*

¹³ Za nekompatibilné a protiústavné však označil federálny ÚS tie časti zákonov, ktoré priznávali špecifické právomoci ministrom obrany a ministrom vnútra vyňať isté osoby z lustračných právomocí, ak je to v záujme štátnej bezpečnosti. Podľa ÚS tieto ustanovenia odporovali princípom rovnosti a spravodlivého procesu. Vid' rozhodnutie ÚS z dňa 26.11.1992 *Lustrace I.*

¹⁴ J. Rupnik napríklad tvrdí, že diametrálne odlišné prístupy k interpretácii komunistickej minulosti boli jednou z príčin rozdelenia federácie (Rupnik 2002).

legislativne prázdno mohol vzt'ahovať len k platnosti federálnych zákonov¹⁵, pričom lustrácie sa v republike de facto neuplatňovali ani za trvania federácie¹⁶.

Ani výmena vlády v roku 1996 neprinesla naštartovanie procesu vysporiadávania sa s minulosťou. Dôvodov bolo viacero: politické elity tzv. druhej slovenskej tranzície čelili mnohým iným, predovšetkým ekonomickým problémom, príp. prekonávaniu zahranično-politickej izolácie. Zároveň, novovzniknutá ideologicky široká koalícia zahŕňala aj Pavicové, socialistické subjekty (SOP a SDĽ, priameho nasledovníka KSS), ktorých podpora bola pre pravicovú časť kľúčová. Obe zmienené strany, personálne naviazané na KSS, pritom otvorene prezentovali negatívny postoj voči otváraniu komunistickej minulosti (Bezák 2011: 426). Tranzitná spravodlivosť tak bola v podstate uplatnená až o dekádu neskôr – v podobe prijatia zákona o národnej pamäti v roku 2002. Ako však ukáže nasledujúca kapitola, ÚPN síce má povinnosť zbierať a zverejňovať informácie o kolaborantoch s tajnou políciou, nepredpokladá však voči nim žiadne spoločenské ani trestné sankcie.

2.2.2 Trestnosť režimu a prístup k dokumentom a archívom

Československo bolo prvým štátom regiónu, ktorý oficiálne odsúdil komunistický režim ako protiprávny. Federálne zhromaždenie tak učinilo už v máji 1991, kedy bližšie definovalo neprávosti a hrôzy, ktoré predošlý režim zapríčinil. Základným kameňom celej „retributívnej“ legislatívy v Českej republike sa stal Zákon o protiprávnosti komunistického režimu z roku 1993¹⁷, ktorý v článku 2 charakterizoval komunistický režim a rovnako komunistickú stranu ako zločinnú, nelegitímnu a odsúdeniahodnú. Vedenie a členovia Komunistickej strany Československa (KSČ) boli označení ako zodpovední za spôsob vlády v štáte v rokoch 1948-1989, za programové ničenie tradičných hodnôt európskej civilizácie, vedomé porušovanie ľudských práv a slobôd a celkový morálny a hospodársky úpadok sprevádzaný justičnými zločinmi.¹⁸ Slovenský protipól, zákon o nemorálnosti a nezákonnosti komunistického režimu¹⁹, bol prijatý až v roku 1996. Išlo pritom o modifikovanú verziu pôvodného zákona, ktorá však

¹⁵ Slovenský ÚS okrem toho v prvých rokoch svojej existencie „trpel“ prísne formalistickým prístupom, kedy sa pri hodnotení ústavnosti limitoval na procesné otázky – v praxi sa teda zvyčajne len posudzovalo zachovanie práva na spravodlivý proces: pokiaľ sťažovatelia mali umožnený efektívny prístup k obecným súdom, ÚS sa ďalej nimi aplikovaným právom a mierou jeho ústavnosti nezaoberal.

¹⁶ Časť bolo dokonca otvorené porušovanie lustračného zákona. Bývalí kolaboranti ŠtB napríklad zastávali štátne funkcie, získavali pozície v SIS, a pod. (Bezák 2011: 429).

¹⁷ Zákon č.198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti nemu, z 9.7.1993.

¹⁸ *Ibid*; zákon sa vysporiadal s problematikou retroaktívneho stíhania spáchaných zločinov tak, že do lehôt trestných činov nezapočítaval dobu od 25. februára 1948 do 29. decembra 1989, pokiaľ v jej priebehu nedošlo z politických dôvodov k riadnemu priebehu procesu.

¹⁹ Zákon č. 125/1996 Zb., o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému.

odlišným spôsobom narábala s charakteristikou a zodpovednosťou komunistickej strany: namiesto priamej zodpovednosti bola slovenská komunistická strana len označená za stranu, ktorá nezabránila svojim členom v páchaní zločinov.

Česká republika mala zároveň najširšie upravený prístup k dokumentom a archívom tajných bezpečnostných služieb. Zákon č. 140/1996 Sb. pôvodne umožňoval nahliadnutie do dokumentov len osobám, ktoré mohli byť činnosťou ŠtB poškodené. V roku 2002 bol však novelizovaný (zákonom č. 107/2002 Sb.) tak, že verejne sprístupnil hlavné archívy dokumentov z obdobia od 25. februára 1948 do 15. februára 1990²⁰. Slovenská republika prijala zákon o zverejnení dokumentov týkajúcich sa aktivity ŠtB v období 1939-1989 (a zákon o založení ÚPN) so značným oneskorením, až v roku 2002²¹. V januári 1995 vznikol Úrad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu²² (ÚDV), ktorého úlohou bolo stíhať a odhaľovať trestné činy, krutosti a nespravodlivosti komunistického režimu. Okrem symbolickej činnosti, ktorá spočívala v odhaľovaní pravdy o povahe bývalého režimu (a pripomína tak klasické komisie pravdy a uzmierenia typické pre spoločnosti s nízkou úrovňou stíhania a tendenciou k politike odpustenia) však mal Úrad aj možnosť priamo hľadať spravodlivosť a iniciovať stíhanie neprávností spáchaných v období medzi 25. februárom 1948 a 29. decembrom 1989, ktoré ešte neboli (z politických dôvodov) právomocne rozhodnuté. Takáto koncepcia ÚDV, ktorý bol pôvodne založený ako súčasť represívnych zložiek ministerstva vnútra a dnes spadá priamo pod služby kriminálnej polície a vyšetrovania, teda zodpovedá tvrdšej a prísnejšej koncepcii tranzitnej spravodlivosti.

Koncom roku 1999 minister spravodlivosti Ján Čarnogurský neúspešne inicioval vznik podobného telesa na Slovensku²³. Dostatočná politická vôľa sa našla až v roku 2002, kedy bol v súvislosti s prijatím zákona o pamäti národa ustanovený Ústav pamäte národa (ÚPN). Možno je dôležité podotknúť, že zhoda o vytvorení Ústavu sa našla na samom konci volebného obdobia, kedy podľa prieskumov verejnej mienky mali ľavicové strany minimálnu šancu na ďalší volebný úspech a získanie dostatočnej podpory (Bezák 2010: 19)²⁴. Samotný zákon je relatívne neskorým,

²⁰ Archívy sú prístupné zo stránok ministerstva vnútra www.mvcr.iol.cz. Prístup sprostredkuje ministerstvo, je však obmedzený ústavne zaručeným právom na súkromie: pokiaľ niekto požiada o ochranu osobných údajov, nesmú sa poskytnúť verejnosti, len ak by sa vzťahovali k aktivitám štátnej polície a jej kolaborantov.

²¹ Zákon je trochu reštriktívnejší: vylučuje tie dokumenty, ktorých zverejnenie by mohlo poškodiť záujem republiky, jej bezpečnosť, alebo viesť k ohrozeniu života osoby.

²² Úrad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, založený rozhodnutím ministra vnútra z 1. januára 1995.

²³ Kvôli nedostatku politickej podpory bolo zriadené len špecializované oddelenie v rámci Ministerstva vnútra. Reakcia HZDS a SDĽ bola veľmi skeptická, predseda ústavoprávneho výboru Ladislav Orosz označil dokonca návrhy za právne zmätočné, odporujúce trestnému zákonu, zákonu a verejnému poriadku, archívom a i. (NR SR, 2002).

²⁴ Prijatie zákona pôvodne vetoval prezident Rudolf Schuster.

ale zato jedným z najväčších slovenských posunov v odpovedi na vysporiadanie sa so zločinmi komunizmu, pretože hneď v preambule stanovuje „*povinnosť štátu sprístupniť utajenú činnosť represívnych orgánov v dobe neslobody 1939 – 1989 a určiť zodpovednosť za porobenie vlasti, vraždenie, zotročovanie, lípenie a ponižovanie, morálny a hospodársky úpadok sprevádzaný justičnými zločinmi a terorom proti nositeľom odlišných názorov*“, a zároveň urobiť zadost' všetkým, ktorí boli poškodení štátom, ktorý porušoval ľudské práva a vlastné zákony (Zákon o pamäti národa, Preambula). Jednou z hlavných úloh ÚPN je taktiež sprístupniť občanom dokumenty bývalej ŠtB týkajúce sa ich osoby²⁵. Nastavenie činnosti a úloh ÚPN tak v podstate zodpovedá postojom slovenskej vlády k trestnosti predošlého režimu: zatiaľ čo sa Česká republika sústredila na možnosť stíhania spáchaných zločinov, slovenskou spoločnosťou skôr rezonovala vôľa zdokumentovať a napraviť nespravodlivosť formou kompenzácií obetí.

Povahe ÚPN sa výrazne približuje relatívne nový český Ústav pro studium totalitních režimů,²⁶ ktorý sa na rozdiel od ÚDV sústreďuje na nestranné hodnotenie doby neslobody a komunistickej totalitnej moci, analyzuje príčiny a spôsob likvidácie demokratického režimu a získava a sprístupňuje verejnosti dokumenty vypovedajúce o tomto období, hlavne o činnosti bezpečnostných zložiek a formách prenasledovania a odporu.

3. Poľsko– demokratizácia bez dôslednej dekomunizácie

Poľsko je príkladom krajiny, ktorá uplatnila len veľmi mierne mechanizmy pri tranzícii režimu v porovnaní s lustračným zákonodarstvom a procesmi dekomunizácie v okolitých štátoch regiónu. Poľská tranzitná spravodlivosť býva často prirovnávaná k postfrankistickému modelu Španielska, ktorý je postavený na dialógu moci a rodiacej sa opozície a graduálnom postupe zmien. Integrovanou súčasťou španielskej tranzície bola aj „hrubá čiara za minulosťou“, čiže vedomá rezignácia na retribúciu (Tusell 2007: 270-272). Na rozdiel od Španielska však v Poľsku problematika práva a retroaktívnej spravodlivosti pri vyrovnávaní si účtov s komunistickou

²⁵ Sprístupňovanie dokumentov prebehlo v Českej republike o poznanie skôr: prvý zákon bol prijatý už v roku 1996 – umožnil občanom nahliadnuť do vlastných záznamov StB, v marci 2002 bola možnosť prístupu ešte mierne rozšírená. Zatvorené ostali len dokumenty ohrozujúce štátnu bezpečnosť, ľudské životy a cudzích agentov. Iniciátorom zákona bola senátorka ODS Dagmar Lastovecká. Cieľom novej legislatívy sa stalo presvedčenie, že Česi by mali poznať svoju minulosť. Návrh vyvolal pomerne veľkú kritiku nielen v radoch komunistickej strany, ktorá ho jednotne odmietla, ale aj medzi ČSSD a bývalými disidentmi. Vicepremiér Rychetský napríklad vyjadril obavu, že dokumenty odhalia viac o tých, ktorí boli poškodení StB ako o jej kolaborantoch. Prezident Havel napokon nový zákon podpísal s tým, že dôležitosť odhalenia pravdy o minulosti národa potláča ostatné záujmy. Podľa slovenskej Národnej obrody už v tomto období mal zákon len 33% podporu verejnosti. Nízka podpora nevyplývala zo samotného nesúhlasu so zverejnením dokumentov, ako skôr s pasívnym stanoviskom – len 3000 občanov využilo prístup k údajom za prvých šesť rokov od 1996 (Nedelsky 2004).

²⁶ Ústav pro studium totalitních režimů, založený zákonem č. 181/2007 Sb.

minulosťou nebola absolútne zanedbaná. Debata o dekomunizácii výrazne rezonovala politickou scénou a v prvých rokoch po prevrate sa stala nástrojom politického boja.

3.1 Povaha režimu a forma tranzície

V priebehu 70. rokov vnímala verejnosť poľský reálny socializmus nie ako politickú tyraniu, ale ako neefektívny a skorumpovaný systém klientelizmu (Walicki 1997: 186, In: McAdams 1997). Podpísala sa na tom nepochybne aj skutočnosť, že poľská komunistická strana nebola úplne úspešná v potlačení opozície, ktorej sa podarilo udržať istú formu organizovaného odporu. V krajine sa tak vytvorila relatívne silná občianska spoločnosť, ktorá sa opierala najmä o aktivity odborov Solidarita a bola podporovaná aj katolíckou cirkvou. Opozičné hnutie Solidarita malo v porovnaní s ostatnými štátmi SVE mimoriadne silnú pozíciu. Vedúce postavenie strany podporované približne troma miliónmi členov nestavalo na silnom ideologickom základe. Tomu zodpovedala skutočnosť, že najvýraznejšou formou represie bolo obmedzovanie slobody prejavu, pohybu a vierovyznania²⁷. Hoci sa obecné poľská tranzícia a priebeh dekomunizácie považujú za veľmi mierne²⁸, postoje novej mocenskej elity voči bývalým komunistom mali od veľkorysosti ďaleko. Verejnosť sa ale nepodieľala na politickej polarite, naopak, zaujala skeptický postoj voči personalizácii zodpovednosti za komunistický systém – tvrdá dekomunizácia vyvolávala obavy z nekontrolovaného vývoja stíhaní. Prieskumy verejnej mienky ukazujú, že mnoho Poliakov uprednostňovalo politickú stabilitu a národné uzmierenie pred tranzitnou spravodlivosťou (Calhoun 2004: 157). Demokratická Poľska sa preto stala prácou s pamäťou a spomienkami: postupné zvyšovanie tlaku na prevedenie tranzitnej spravodlivosti zo strany verejnosti sa odvíjalo od vzrastu ľudsko-právneho povedomia a potreby vytvorenia spoločnej pamäte národa (Grodsky 2009: 225).

V Československu začala zmena režimu ostrým zlomom, čo sa odrazilo aj na odlišnej podobe demokracie. Rigídny komunistický režim, ktorý až do konca odmietal reformu, umožnila jeho prudké zmiznutie a nastavenie tvrdého procesu celosystémových čistiek. Na rozdiel od toho, rokovania okrúhleho stola, ktoré sa odohrávali vo februári až apríli 1989 v Poľsku, na prvý pohľad viedli k aplikácii postupu, ktorý neskôr tranzitológovia prirovnali k španielskemu modelu. Generál Jaruzelski a jeho minister vnútra Kiszcak videli v *rupture-pactade* na poľský spôsob vhodný model tranzície, ktorý by vládnemu táboru po drivej porážke vo

²⁷ To dokazujú aj prieskumy verejnej mienky, podľa ktorých až 52 % populácie vnímalo práve tieto tri slobody ako najvýraznejší zásah režimu do života spoločnosti (Grodsky 2009: 231).

²⁸ Predný poľský historik Antoni Dudek označil poľský prechod k demokracii za reglementovanú revolúciu, čiže štandardný zjednaný prechod (Dudek 2009).

voľbách zaistil aspoň zdanlivé obnovenie legitimacy, preto sami podporovali nastolenie dialógu s opozičnými silami. Takmer absolútne víťazstvo Solidarity v „kontraktových voľbách“ bolo prekvapením, ideologicky a mocensky vyčerpaná komunistická strana ale nemala inú možnosť, než ho akceptovať. Tým umožnila priebeh relatívne pokojného a rýchleho prechodu do protodemokratickej etapy a rýchle spustenie rady ekonomických reforiem. Bývalá opozícia rešpektovala svoju časť dohody zasa tým, že akceptovala Jaruzelskeho ako novozvoleného prezidenta. V duchu medzistraníckych dohôd a rokovaní preto premiér Mazowiecki hovoril o potrebe nakresliť hrubú čiaru medzi minulosťou a budúcnosťou. Odmietnutie lustrácií bolo z jeho strany motivované dvoma dôvodmi: jednak nechcel ohroziť výsledok dohovorov okrúhleho stola, zároveň sa ale ako prvý nekomunistický premiér snažil vyslať Moskve pozitívny signál a ukázať, že jeho vláda sa v žiadnom prípade nebude usilovať o politiku odplaty (*Stan, 2006*). Táto deklarácia uistila členov komunistickej strany o osobnej bezpečnosti a pomohla im akceptovať politickú porážku (Calhoun 2004).

Podpora španielskeho modelu však nebola v Poľsku jednomyselná. Časť elít pokladala výsledok okrúhleho stola za neprijateľný a zbabelý. Nezhody a odlišné pohľady na politické smerovanie štátu a priebeh dekomunizácie sa stali zdrojom rozporov a napokon rozštiepenia Solidarity na niekoľko nasledovníckych strán. Naopak, strany bývalého komunistického režimu si dokázali udržať jednotu. Mazowieckeho príhovor z augusta 1989 im umožnil lepšie sa adaptovať na podmienky demokratickej hry a v podstate bez odporu zaradiť späť do systému – v podobe Únie demokratickej ľavice. Podporovanie a pretláčanie nástrojov tranzitnej spravodlivosti sa rýchlo stalo prostriedkom politického boja – vychádzalo totiž od elít nespokojných s tým, aký podiel získali na moci. Dekomunizácia v poňatí Walesu alebo Kaczyńskiego sa v podstate rovnala pokusom o diskreditáciu postáv bývalého režimu. Čím úspešnejší sa ex-komunisti stávali v prispôbovaní sa pravidlám demokratického boja o moc, tým hlasnejšie znelo volanie nových strán po dekomunizácii²⁹.

3.2 Tranzitná spravodlivosť: amnestia alebo amnézia?

Pre Poľsko je obvykle typické veľmi úzke naviazanie spoločnosti na dejiny a historickú národnú hrdosť. Priebeh tranzitnej spravodlivosti a spôsob adresovania pozostatkov a zločinov komunistického režimu v tesne poprevratových rokoch je preto v tomto kontexte trochu

²⁹ Najradikálnejší návrh prišiel zo samotného úradu prezidenta Kwasniewskeho – žiadal vytvorenie špeciálneho výboru pre národnú pamäť, ktorého cieľom by bolo ochrániť štát od bývalých agentov a pomôcť nevinným ľuďom očistiť sa od neoprávnených obvinení. Navrhované lustrácie by však neboli kompletne, nedotkli by sa napríklad samotných príslušníkov tajnej polície, len ich kolaborantov! Rovnako by z verejného života nevylúčili bývalých straníckych funkcionárov, za ktorých vlády dochádzalo k páchaniu zločinov.

zarážajúci. Susan Pearce vysvetľuje túto dočasnú národnú amnéziu kumuláciou niekoľkých faktorov, a to hlavne: (1) extrémnou diverzitou hnutí a konfliktných línií, (2) nestabilnou pozíciou Solidarity, (3) neistotou ohľadne dôveryhodnosti dokumentácie komunistických zločinov, (4) komplexnosťou vývoja a podoby komunistického režimu a jeho pádu (Pearce 2009).

Poľsko implementovalo mechanizmy tranzitnej spravodlivosti v podstate až celú dekádu po susedných štátoch. Napriek tomuto oneskoreniu bola komunistická minulosť a dekomunizácia jednou z najvýraznejších konfliktných línií v spoločnosti. Mazowieckeho hrubá čiara síce umožnila Poľsku vyhnúť sa krviprelievaniu a pokojne prekonať tranzit k demokracii, avšak oddanosť španielskej ceste ignorovala otázku aplikovateľnosti v postkomunistických štátoch. Už v období 1994-1999 podľa prieskumov verejnej mienky jasná väčšina Poliakov podporovala previerky hlavných politických postáv spojených s činnosťou štátnej bezpečnosti, 45 % dokonca bolo za úplné vylúčenie členov bývalej vládnej špičky z verejných orgánov (Stan 2006: 10). Nastolená politika teda odrážala len poprevratové názory, neskôr verejnú mienku rozkolísalo niekoľko škandálov týkajúcich sa minulosti najvyššie postavených politikov³⁰.

Snahy o prevedenie nejakej formy tranzitnej spravodlivosti sa objavili v podstate už na začiatku roku 1992, kedy sa v Sejme prerokovával návrh zákona o odsúdení komunistického režimu. Krátko na to nasledovali aj iniciatívy smerujúce k obmedzenej podobe lustrácií najvyššie postavených funkcionárov, avšak všetky návrhy narazili na politické rozpory, implementačné nedostatky, alebo nedôveryhodnosť dôkazných prostriedkov. Poľský lustračný zákon bol prijatý v apríli 1994, účinnosť nadobudol v auguste toho roku, avšak jeho faktická aplikácia mala byť umožnená až vytvorením piateho oddelenia (tzv. Lustračný súd) Varšavského odvolacieho súdu v decembri 1998. Bol nasmerovaný len voči tým komunistom, ktorí mali zrejme prepojenie na štátnu bezpečnosť. Neuplatňoval retrospektívne kolektívnu vinu voči strane ani nestanovoval automatické sankcie. Nariad'oval všetkým občanom narodeným pred 11/5/1972 (t.j. tým, ktorí dosiahli plnoletosť pred rokom 1989), zastávajúcim oficiálne pozície alebo kandidujúcim na ich získanie, aby podali prehlásenie o svojej kolaborácii, príp. práci s tajnými službami alebo orgánmi štátnej bezpečnosti v rokoch 1944-1990. Zákon nepenalizoval a priori samotnú kolaboráciu, ale predloženie nepravdivého prehlásenia, o ktorom potom ďalej rozhodoval Lustračný súd. V rokoch 1999-2004 odovzdalo lustračné prehlásenia asi 27000 ľudí, spoluprácu priznalo 278, mená boli neskôr uverejnené v *Monitor Polski*. Pred Lustračným súdom sa prejednávalo 126 prípadov, v 52 súd potvrdil nepravosť (Dvořáková – Milardovič 2007: 68).

³⁰ Dokonca ešte v roku 2005 otriasol spoločnosťou prípad premiéra Marka Belka, ktorý bol požiadany rezignovať kvôli podozreniam z kolaborácie. Obvinenia sa napokon neukázali ako pravdivé.

Presne o desať rokov neskôr, v marci 2007, vstúpil do platnosti kontroverzný lustračný zákon, ktorý mal omnoho tvrdšiu povahu než podobná legislatíva prijímaná v stredo európskom regióne: pod hrozbou straty zamestnania vyžadoval od 300 až 400 tisíc občanov zaujímavých vedúce posty v politickej, akademickej, spoločenskej a vedeckej sfére spísanie deklarácií o vzťahu ku komunistickým tajným službám. Návrhu zákona (z dielne PiS) predchádzala aktivita novej konzervatívnej vlády zvolenej v roku 2005, ktorá vytvorila tzv. antikomunistickú platformu a pripravovala predpis prehlasujúci komunistické tajné služby za trestné organizácie s antipolskou aktivitou. Všetci, ktorí s nimi spolupracovali, mali byť vylúčení z verejného života. Modifikovaný lustračný zákon mal zahŕňať až 53 profesných kategórií. Zákon výrazne rozdelil postoje verejnosti a dokonca aj zástancov dekomunizácie, pretože bol pokladaný za nielen príliš prísny, ale za existencie zákona z roku 1997 nadbytočný (Míte 2007). Hneď v máji toho roku prehlásil Ústavný súd zákon za protiústavný a zrušil mnohé jeho pasáže³¹.

3.3 Prístup k archívom a trestné procesy

Prístup k tajným archívom sa začal logicky riešiť približne v rovnakom čase ako otázka lustrácií. Ministerstvo vnútra sa dlho zdráhalo odhaliť siete bývalých kolaborantov. Až na konci roku 1998 vznikol Ústav národnej pamäte (*Instytut Pamięci Narodowej, IPN*), ktorý mal za úlohu vyšetriť nacistické a komunistické zločiny, zozbierať dôkazy na stíhanie páchatel'ov, informovať verejnosť o skutočnej podobe poľskej komunistickej histórie a umožniť jej prístup k dovtedy utajeným dokumentom. Prvé dokumenty boli zverejnené relatívne neskoro – až v rokoch 2000-2001. Vo februári 2005 sa na internete objavil zoznam 240 000 mien „kolaborantov“. Zoznam, ktorého autorom bol novinár Bronislaw Wildstein, však nerozlišoval medzi bývalými agentmi štátnej bezpečnosti a vojenskej služby, a ich obeťami. V súvislosti s tým preto rapídne stúpol tlak na vládu, aby konečne otvorila archívy.

Čo sa týka samotných trestných procesov a stíhaní bývalých komunistických funkcionárov, ich počet bol veľmi nízky, pretože podľaohol flagrntnému politickému zasahovaniu a manipuláciám. Vyrovnanie sa s porušeniami ľudských práv bolo dôležité predovšetkým pre Poliakov, ktorí si pamätali prvú represívnu dekádu komunistického režimu (násilná stalinizácia)³².

³¹ Paradoxne zachoval najdiskutovanejšie ustanovenie definujúce „kolaboranta“. Ako protiústavné naopak označil lustrovanie vysokoškolských profesorov, všetkých novinárov, riaditeľov vydavateľstiev, ale napríklad aj zverejňovanie dokumentácie Ústavu pamäti národa (IPN). Jednalo sa pritom o abstraktné vyjadrenie (proti)ústavnosti reagujúce na vyhrážky Kaczyńského, že v prípade, kedy ÚS zruší nový lustračný zákon, jeho strana navrhne nový zákon, ktorý umožní úplné otvorenie archívov IPN.

³² Slávne kauzy verejnosťou vnímané ako procesy proti celému komunistickému režimu sa vzťahovali na dávnejšie obdobie: viď Adam Humer, obvinený z mučenia politických väzňov v rokoch 1944-1954, alebo sudkyňa Maria

Nová politická demokratická elita sa koncentrovala skôr na nedávnu minulosť, spájajúcu sa predovšetkým s Jaruzelského stanným právom, ktorého stíhanie však nebolo priechodné, kým bol Jaruzelski v úrade. Iniciatívu nápravy predošlých zločinov preto preberajú občania, hlavne bývalí členovia domovskej armády, ktorí boli tvrdo stíhaní krátko po konci druhej svetovej vojny. Gazeta Wyborcza publikovala v roku 1993 otvorený list podpísaný veteránmi poľskej armády, stíhanými tesne po skončení druhej svetovej vojny. V stíhaní zločinov ranného komunizmu však zohral veľkú úlohu faktor času a skutočnosť, že režim v neskorších rokoch určite nepatril medzi najtvrdšie a najrepressívnejšie v regióne. Čo sa týka procesov s autormi stanného práva, tieto iniciatívy trpeli výraznou politizáciou a morálnymi dilemami. Jaruzelskeho obhajoba pochopiteľne smerovala k nevyhnutnosti zavedenia stanného práva, ktoré podľa neho odvrátilo takmer istú sovietsku inváziu. Proces sa napokon nedočkal rozriešenia – stíhanie bolo v roku 1996 ukončené kvôli Jaruzelskeho zdravotným problémom³³.

Poľsko predstavovalo pre Morana jednu z modelových krajín, ktorá ukazovala závislosť uplatňovania tranzitnej spravodlivosti na existencii tzv. exit a voice bodov (Moran 1994). Ako štát s relatívne silným postavením opozičnej Solidarity malo prijať len veľmi umiernenú podobu vyrovnávania sa s komunizmom. Z dnešného pohľadu sa ukazuje, že toto pozorovanie je platné len pre tesne porevolučné roky. S postupujúcou konsolidáciou štátu, ustálením konfliktných línií tvoriacich podobu politického spektra, prevedením základných ekonomických reforiem a v neposlednom rade s integráciou do Rady Európy a Európskej únie, sa v Poľsku obnovila spoločenská debata o odkaze komunizmu a najvhodnejšom spôsobe, ako sa s ním vysporiadať. Dianie čisto na politickej úrovni by mohlo naznačovať jednoduché snahy určitých strán využiť túto tému na zvýšenie vlastného mobilizačného potenciálu, prieskumy verejnej mienky dokladajúce zvýšený záujem verejnosti však skôr dokazujú, že postupom času silnie jednak ľudsko-právna paradigma a zároveň presvedčenie o potrebe budovať identitu národa na objektívnom poznaní histórie a vyrovnaní sa s jej neprávosťami.

4 Komparatívne zhodnotenie

4.1 Kauzalita výberu formy tranzitnej spravodlivosti

Urowska obvinená z justičnej vraždy za odsúdenie generála Emila Fieldorfa v roku 1952 na smrť. Tieto procesy mali zvýrazniť predel medzi čiernou minulosťou a zločinmi, ktoré sa páchali, a súčasným stavom.

³³ V máji 2011 však poľský Ústavný súd prehlásil Jaruzelského stanné právo za protiústavné. Jaruzelski čelil ešte jednému procesu – v roku 1996 bol spoločne s 11 ďalšími osobami obvinený z nariadenia polícií strieľať do protestujúcich robotníkov počas štrajku v Gdansku, kde došlo k zabitiu 44 a zraneniu ďalších asi 200 ľudí.

Komplexnosť a vzájomná závislosť faktorov ovplyvňujúcich výslednú podobu uplatnených mechanizmov tranzitnej spravodlivosti naznačuje, že je takmer nemožné vybrať jedinou premennú, ktorá bude s konečnou určitosťou rozhodovať o výbere modelu pre celý súbor štátov. Ako už bolo spomínané v predošlých kapitolách, samotná zmena režimu, spôsob tranzície, nie je dostačujúcim kritériom na predigovanie modelu tranzitnej spravodlivosti. To koniec koncov naznačuje už aj rozbor troch štátov vybraných v tomto článku: Poľska, ale predovšetkým Česka a Slovenska. Vo všeobecnosti sa ale dá uzavrieť, že podobu tranzitnej spravodlivosti tesne po prevrate režimu formuje predovšetkým rozloženie moci: teda pozícia demokratickej opozície v období pred tranzitom a následne miera podieľania sa na moci bývalých komunistických strán.

	Česko	Slovensko	Poľsko
Miera represívnosti	stredná	mierna	mierna
Postavenie opozície v kom. režime	stredná miera organizovanosti; slabé možnosti prejavu	nízka miera organizovanosti ; slabé možnosti prejavu	relatívne silná a organizovaná
Spôsob prechodu	kolaps s prvkami zjednaného prechodu		zjednaný prechod
Postavenie bývalých komunistov v novom systéme	ostávajú súčasťou politickej arény, ale vplyv obmedzený	častočný prienik do vládnej koalície	nastupujúci subjekt ostáva súčasťou politickej arény
Podoba tranzitnej spravodlivosti bezprostredne po tranzite	prísna forma	umiernená forma (dokumentácia a rehabilitácia)	umiernená, hraničí s amnestiou
Podoba tranzitnej spravodlivosti v neskoršom období	nezmenená	cca 2002 - obnovujú sa pokusy o lustrácie a otvorenie archívov	cca 1998 - lustrácie, intenzívnejšie riešenie dokumentov

Tab. č. 3: Prehľad premenných ovplyvňujúcich podobu tranzitnej spravodlivosti v jednotlivých štátoch SVE (Zdroj: autori).

Obecne teda štáty so silným postavením demokratickej elity a odstránením členov komunistickej strany spomedzi relevantných politických aktérov majú vyššiu tendenciu uplatniť prísnejšie a represívnejšie nástroje tranzitnej spravodlivosti (podobne ako Česká republika).

	VLÁDA	LUSTRÁCIE	PROTIPRÁV- NOSŤ REŽIMU	ARCHÍVY
Česká republika	1992 – 1996 Klaus (ODS-KDS + KDU-ČSL + ODA) 105/200 kresiel pravica / konzervatívci	Platné federálne zákony: veľký a malý lustračný zákon (1991 za vlády OF/OH + ODS + KDS)	7/1993 Zákon o protiprávnosti komunistického režimu	Vzniká ÚDV
	1996-1998 Klaus (ODS + KDU-ČSL+ ODA) 99/200 kresiel pravica / konzervatívci socialisti 61/200	Predĺženie platnosti LZ 1996 ÚS sa vyjadruje k ústavnosti		Prvý zákon regulujúci sprístupnenie dokumentov
	1998 Tošovský			
	1998-2002 Zeman menšinová socialistická vláda 74/200, ODS 63/200 kresiel	US rozhoduje, že lustrácie nie sú protiústavné		3/2002 rozšírenie zákona o sprístupnení dokumentov, iniciuje ODS
	2002-2004 Špidla (ČSSD + KDU-ČSL +US-DEU) socialisti / konzervatívci 101/200	Predĺžená platnosť lustračného zákona, nesúhlas KSČM a časti ČSSD		
	2004-2005 Gross (ČSSD + KDU-ČSL +US-DEU) socialisti / konzervatívci 101/200			
	2005-2006 Paroubek (ČSSD + KDU-ČSL + US-DEU) socialisti / konzerv. 101/200			
	2006 Topolánek pravicová menšinová vláda 81/200			
	2007-2009			vzniká Ústav

Topolánek (ODS + KDU-ČSL + SZ) pravica			pro studium totalitních režimů
2009-2010			
Fischer (úradnícka vláda)			
2010-	lustrácie a zverejnenie minulosti sudcov (ÚS)		
Nečas (ODS + TOP09 + VV) Pravica 118/200			

Tab. č. 4: Prehľad prijímaných opatrení v jednotlivých volebných obdobiach – Česká republika (zdroj autori).³⁴

Súvislosť medzi aktívnosťou prístupu k otázkam minulosti a rozložením moci na politickej scéne (resp. postavením komunistických strán / ich nástupcov a nových demokratických strán) ešte podrobnejšie zachytávajú tabuľky č. 4, 5 a 6. V úvode článku, nadväzujúc napríklad na výskumy dvojice autorov Kornai – Rose-Ackerman, alebo Lavinie Stan, sme poukazovali na to, že jeden z najsilnejších korelačných vzťahov pri implementovaní lustrácií alebo zverejňovaní dokumentov bezpečnostných služieb, je intenzita stranického boja a sila postavenia post-komunistických, resp. socialistických strán.

Prehľad jednotlivých vlád, parlamentného rozloženia moci a prijímaných iniciatív tento predpoklad pri zohľadnení podrobnejších súvislostí potvrdzuje. Mechanizmy tranzitnej spravodlivosti, ale predovšetkým lustračná legislatíva, sa stali veľmi silným medzistranickým prostriedkom politického boja.

³⁴ Ružové pole označuje vládu so silnou prítomnosťou ľavicových strán, resp. strán kontinuálne nadväzujúcich na strany pôsobiace v dobe komunistického režimu.

	VLÁDA	LUSTRÁCIE	PROTIPRÁVNOSŤ REŽIMU	ARCHÍVY
Slovenská republika	1992 - 1994 Mečiar (HZDS + SNS) 89/150 socialisti	platné federálne zákony: veľký a malý lustračný zákon (1991 za vlády OF/OH + ODS + KDS)		
	1994 Moravčík (DEÚS + KDĽ + SĽ + NDS)	lustrácie stále bez implementovania		
	1994 - 1998 Mečiar (HZDS + SNS + ZRS + RSS) 83/150, Ľavica (soc + postkom)	1996: federálne lustračné zákony strácajú platnosť, neobnovujú sa	1996 zákon o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického režimu	
	1998-2002 Dzurinda (SDK + SMK + SĽ + SOP) 93/150 pravica, 2 soc.. strany			Černogorský neúspešne iniciuje vznik ÚDV 2002 prijatý zákon o národnej pamäti
	2002-2006 Dzurinda (SDKÚ + SMK + KDĽ + ANO) 78/150 kresiel, pravica , ale: HZDS, SMER a KSS spolu 72		Zákon o protikomunistickom odboji	2002 vzniká Ústav pamäti národa
	2006 - 2010 Fico (SMER + SNS + IS-HZDS), Ľavica (socialisti) 85/150			
	2010 - Radičová (SDKÚ + SAS + MOST-HÍD + KDĽ), pravica 79/150			Obnovujú sa debaty o Langošovom ÚPN

Tab. č. 5: Prehľad prijímaných opatrení v jednotlivých volebných obdobiach – Slovenská republika (zdroj autori).

Je pritom dôležité podotknúť, že sa jednalo o prostriedok boja využívaný nielen demokratickými pravicovými stranami, ale aj ich opozíciou z ľavicového, socialistického (postkomunistického) tábora. Veľmi jasne sa to ukazuje napríklad na Slovensku. Skupiny

sústredené okolo Vladimíra Mečiara³⁵ pochopiteľne nemali na dekomunizačných politikách záujem, možnosť obmedzenia prístupu k určitým verejným funkciám nehrala do karát ani členom SDE, ktorá predstavovala nástupnícky subjekt po KSS. Alternácia vlády v roku 1998 síce priniesla zmenu ideológie, pravica však získala parlamentnú väčšinu len vďaka vytvoreniu pomerne širokej koalície so stredo-ľavými stranami. Využitie pre verejnosť a voličov populárnej dekomunizačnej problematiky tak mohlo prísť až na konci prvého volebného obdobia, kedy podpora SOP a SDE, vzhľadom na blížiacu sa novú voľbu a veľmi nízke preferencie týchto strán, nebola viac kľúčová. Naopak, obdobie 2006 – 2010, so stabilným zázemím vládnych (kvázi) socialistických strán neprinieslo žiadne zaujímavejší vývoj.

	VLÁDA	LUSTRÁCIE	PROTIPRÁV- NOSŤ REŽIMU	ARCHÍVY
Poľsko	1989 - 1991 okružly stôl, od 7/1989 Mazowiecki a Solidarity pravica / prezident Walesa (od 1990)/			
	1991-1993 Bielecki (Solidarita) Sejm rozdrobený // prezident Walesa	návrh zákona o odsúdení kom. režimu (KPN) úspešný v 2/1992 – ilegality stanného práva návrh lustračných zákonov, 5/1992 parlament prijíma rezolúciu o lustráciách 6/1992 ÚS prehlasuje lustračný zákon za protiústavný, politická scéna nestabilná, parlament sťahuje vlastné rozhodnutie vyžadovať lustrácie	2/1992 Sejm: rezolúcia prehlasujúca stanné právo za protizákonné, špeciálny výbor, činný do 1996.	
	1993 -1997 Pawlak / Oleksy (SLD + PSL), poskomunisti , 303/460 kresiel /od 1995 prezident Kwaśniewski/	1997, koniec voleb. obdobia, návrh lustračného zákona, odmietaný pravcou 4/1997 obmedzená podoba lustrácií	aféra Oleksy	

³⁵ Samotný Mečiar bol v predošlom volebnom období zbavený funkcie premiéra na základe obvinení o zneužití prístupu k údajom v pozícii ministra vnútra.

1997-2001		Vznik Komisie pre stíhanie zločinov proti poľskému národu	Zákon o Ústave národnej pamäte
(AWS + UW) liberálna pravica 261/460, od 2000 menšinová AWS 201/460 / prezident Kwaśniewski			
2001-2005			
Miller (SLD-UP + PSL) Pavica , 258/460 kresiel / prez. Kwaśniewski			
2005-2007	3/2007 nový lustračný zákon		
Marcinkiewicz/Kaczyński (PiS; + Sebaobrana a LPR) / prez. Kaczyński	5/2007 ÚS prehlasuje lustračný zákon za protiústavný – výrazne obmedzené niektoré ustanovenia (podnet : Pavicová opozícia)		
2007-2011			2011: ÚS prehlasuje stanné právo za protiústavné
Tusk (PO + PSL), Pavica, 250/460 kresiel / prez. Kaczyński, Kmorowski, Borusewicz, Chetyna, Komorowski			

Tab. č. 6: Prehľad prijímaných opatrení v jednotlivých volebných obdobiach – Poľsko (zdroj autori).

V Poľsku môžeme sledovať, že niektoré dekomunizačné politiky iniciovali socialistické strany. Návrh lustračného zákona z roku 1997 sa však dá chápať aj ako „preventívne“ opatrenie postkomunistických subjektov, ktoré sa snažili vyvarovať neskoršej implementácii omnoho tvrdšej varianty lustrácie. Obdobie 2005-2007 sa zasa vyznačovalo až prehnane agresívnou (možno dokonca populisticky motivovanou) antikomunistickou propagandou.

4.2 Vplyv času – oneskorená dekomunizácia

Druhá dôležitá poznámka smeruje k dobe trvania podoby tranzitnej spravodlivosti, ktorá bola nastolená tesne po prechode režimu. Ako ukazuje tabuľka č.7, rozbor prípadových štúdií naznačuje, že štáty, ktoré zvolili miernejšie formy, alebo menej dôslednú implementáciu tranzitnej spravodlivosti, sa k tejto problematike po istom období vracajú.

Štáty, ktoré prejavovali len malý záujem vysporiadať sa s minulosťou na začiatku 90. rokov sa teraz stávajú aktívnejšími. Príkladom je aj Slovensko, ktoré otvára otázku spravodlivosti a minulého režimu až po výmene vládnych elít na konci 90. rokov. Zmenou prešlo aj Poľsko: za prelomový sa pokladá rok 2000, kedy začala skutočná implementácia lustračného zákona a Ústav pamäte národa zverejnil prvé dokumenty. Ešte dnes rezonuje spoločnosťou problematika ústavnosti stanného práva. Česká republika, ktorá prijala jeden z prísnejších modelov tranzitnej spravodlivosti, sa k mnohým témam taktiež vracia.

Obnovenie debát o potrebe dekomunizačnej politiky zvyčajne koliduje s regeneráciou postkomunistických strán – ide teda o snahu pravíc upevniť svoje postavenie a delegitimizovať pozíciu ľavicových protivníkov (Merryman – Tafel 2009: 4).

	Česká republika	Slovensko	Poľsko
Spôsob prechodu	kolaps s prvkami zjednaného prechodu		zjednaný prechod
Podoba tranzitnej spravodlivosti po prechode	prísna forma (dôraz na lustrácie)	platia federálne zákony, ale neimplementujú sa	mierna (hraničí s ideou amnestií)
Obnovenie debaty o dekomunizácii	pretrvávajú dozvuky predošlého vývoja	približne od 2002	1997; obnovenie 2007

Tab. č. 7: Obnovenie debaty o dekomunizácii (Zdroj: autori)

Zo spoločenského hľadiska ale môže súvisieť aj s dosiahnutím istej úrovne konsolidácie, politickej a ekonomickej stability. Jednak samotné posilňovanie základných hodnôt a princípov demokracie v sebe obsahuje akcent na spravodlivosť a ochranu ľudských práv, zároveň ale odstránenie najpálčivejších problémov umožňuje spoločnostiam koncentrovať pozornosť na morálne a etické otázky, formovanie, budovanie národa, národnej identity a pamäte. Mení sa taktiež miera záujmu, akú dekomunizačné politiky vzbudzujú v samotnej občianskej spoločnosti. Poľsko napríklad od roku 2006 vykazuje výrazne vyššiu mieru záujmu, verejnosť sa do problematiky vzťahujúcej sa k lustráciám zapája omnoho aktívnejšie než necelú dekádu po

prevrate (Merryman – Tafel 2009: 10). Podobne perspektívu prístúpenia do EÚ (výraznejšie ako napr. členstvo v Rade Európy) otvoril v tranzitujúcich štátoch dvere pre nový typ politickej zmeny – externej kondicionality.

Záver

Formovanie historickej, kultúrnej a spoločenskej identity štátov východnej a strednej Európy je hlboko poznačené odkazom porušovania ľudských práv, neslobody a minimalizácie politického života. Implementovanie tranzitnej spravodlivosti – a teda riadne adresovanie týchto zločinov – je pre transformujúce sa nové demokracie takmer morálnym imperatívom. Predstavuje totiž základný stavebný kameň pre vytvorenie prostredia vyznávajúceho hodnoty liberalizmu, slobody, demokracie a panstva práva (rule of law).

Väčšina odborníkov zaoberajúcich sa tranzitnou spravodlivosťou usiluje vo svojich výskumoch o nájdenie jednej kľúčovej premennej, ktorá by dostatočne vysvetlila odlišnosti medzi jednotlivými modelmi, ktoré sa aplikovali naprieč strednou a východnou Európou po páde komunizmu. Je však čoraz zrejmejšie, že tak jednoduché riešenie sa nepodarí nájsť. Aj analýza vývoja dekomunizačných politík v Poľsku, Česku a na Slovensku neochvejne ukazuje, že koncepcia tranzitnej spravodlivosti musí byť bezpodmienečne formovaná viacerými súbežne pôsobiacimi faktormi. Podobné pozorovanie sa pritom nevzťahuje len na celý model tranzitnej spravodlivosti, ale aj na konkrétne prevedenie jej jednotlivých mechanizmov – napríklad lustrácií.

S istým zjednodušením by sa dal prijať záver, že zatiaľ čo u štátov, ktoré prevedú tranzitnú spravodlivosť tesne po prevrate, je rozhodujúcim faktorom spôsob zmeny režimu, u tých krajín, ktoré implementujú politiky a nástroje s odstupom času, sa rozhodujúcim stáva mocenský boj a vývoj postkomunistickej politiky (Stan 2010: 30). Takéto pozorovanie však nezodpovedá všetky vytvárajúce sa otázky. Vývoj v Česku a na Slovensku ukazuje, že zmena režimu nie je za každých okolností rozhodujúcim faktorom, ale pôsobí spoločne s faktorom relatívnej moci (s faktorom politickej, ideologickej a spoločenskej legitimity) komunistickej elity a jej opozície. Využívanie dekomunizácie ako politickej agendy v neskoršom období je zasa závislé doslova na spoločenskom dopyte zo strany voličov.

V neposlednom rade netreba zabúdať na externé vplyvy. Tento článok im síce nevenoval pozornosť, čoraz častejšie však do podoby dekomunizačných politík a vôbec do formy tranzitnej spravodlivosti zasahujú medzinárodné organizácie, či už Rada Európy (hlavne kritikou z Benátskej komisie a niektorými rozsudkami Európskeho súdu pre ľudské práva), alebo aktuálne aj Európska únia.

Zoznam skratiek:

- ANO – Aliancia nového občana
- AWS (AWSP)– Volebná akcia Solidarita (*Akcja Wyborcza Solidarność*)
- ČSFR – Česko-slovenská federatívna republika
- ČSR - Československo
- ČSSD – Česká strana sociálně demokratická
- EÚ – Európska únia
- HZDS – Hnutie za demokratické Slovensko
- IPN – poľský Ústav pamäte národa (*Instytut Pamięci Narodowej*)
- KDH – Kresťanskodemokratické hnutie
- KDU-ČSL – Kresťanská a demokratická unie – Československá strana lidová
- KSČ – Komunistická strana Československa
- KSS – Komunistická strana Slovenska
- LPR – Liga poľských rodín (*Liga Polskich Rodzin*)
- NR SR – Národná rada Slovenskej republiky
- ODA – Občanská demokratická aliancia
- ODS – Občanská demokratická strana
- PiS – Právo a Spravodlivosť (*Prawo i Sprawiedliwość*)
- PO – Občianska platforma (*Platforma Obywatelska*)
- PSL – Poľská ľudová strana (*Polskie Stronnictwo Ludowe*)
- RSS – Roľnícka strana Slovenska
- SD – Demokratická strana (*Stronnictwo Demokratyczne*)
- SDK (SDKÚ) – Slovenská demokratická koalícia (Slovenská demokratická a kresťanská únia)
- SDE - Slovenská demokratická ľavica
- SDPL – Sociálna demokracia Poľska (*Socjaldemokracja Polska*)
- SLD (SLD-UP)– Zväz demokratickej ľavice (*Sojusz Lewicy Demokratycznej*) - Únia práce (*Unia Pracy*)
- SMK – Strana maďarskej koalície
- SNS – Slovenská národná strana
- SOP – Strana občianskeho porozumenia
- SVE – Stredná a východná Európa
- ŠtB – Štátna bezpečnosť
- ÚDV - Úrad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu

ÚPN – Ústav pamäte národa
US-DEU – Unie svobody – Demokratická unie
UW – Únia slobody (*Unia Wolności*)
VV – Věci veřejné
ZRS – Združenie robotníkov Slovenska

Zoznam zdrojov (elektronické zdroje overené k dňu 11. októbra 2011)

Primárne pramene

Federální shromáždění ČSFR (1991): Stenografický zápis ze 17. schůze, 4. 10. 1991.
Nález ÚS z dňa 5.12.2001, sp. zn. Pl. ÚS 9/01.
Nález ÚS ČSFR z dňa 26. novembra 1992, sp. zn. Pl. ÚS 1/92.
Zákon č. 107/2002 Sb., kterým se mění zákon č. 140/1996 Sb., o zpřístupnění svazků vzniklých činnostmi bývalé Státní bezpečnosti, a některé další zákony, ze dne 8. března 2002.
Zákon č. 125/1996 Zb., o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému, z dňa 27. marca 1997.
Zákon č. 140/1996 Sb., o zpřístupnění svazků vzniklých činnostmi bývalé Státní bezpečnosti, ze dne 26. dubna 1996.
Zákon č.198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu, ze dne 9.7.1993
Zákon č. 279/1992 Sb., o některých dalších předpokladech pro výkon některých funkcí obsazovaných ustanovením nebo jmenováním příslušníků Policie České republiky a příslušníků Sboru nápravné výchovy České republiky, ze dne 1. července 1992
Zákon č. 451/1991 Sb., kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní republiky, České republiky a Slovenské republiky, ze dne 5. listopadu 1991.

Sekundárne pramene

Balík, S. – Holzer, J. (2007): Postkomunistické nedemokratické režimy. Studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase, Brno, CDK.
Bezák, T. (2011): Posttranzičná spravodlivosť v regióne stredovýchodnej Európy. Analýza lustrácií a ústavov pamäte národa, Sociológia, roč. XLIII, č. 4, s. 420-446, on-line verzia (<http://www.sav.sk/journals/uploads/08240912Bezak1%20-%20OK.pdf>).
Berend, I. T. (1996): Central and Eastern Europe 1944-1993: Detour from the periphery to the periphery, Cambridge – New York, Cambridge University Press.

- Calhoun, N. (2004): *Dilemmas of Justice in Eastern Europe's Democratic Transitions*, New York, Palgrave Macmillan.
- David, R. (2003): *Lustration Laws in Action: The Motives and Evaluation of Lustration Policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001)*, *Law & Social Inquiry*, roč. XXVIII, č. 2, s. 387-439, on-line verzia (<http://www.jstor.org/stable/1215775>).
- De Brito, A. B. – Aquilar, P. – González-Enríques C. (2001, eds.): *The Politics of Memory – Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford, Oxford University Press.
- Dudek, A. (2009): *Reglementowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Kraków, Arkana.
- Durman, K. (1998): *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991*, Praha, Karolinum.
- Dvořáková, V. – Milardovič, A. (2007): *Lustration and consolidation of democracy and the rule of law in Central and Eastern Europe*, Zagreb, Political Science Research Centre.
- Grodsky, B. (2009): *Re-Ordering Justice: Towards A New Methodological Approach to Studying Transitional Justice*, *Journal of Peace Research*, roč. XLVIII, č.5, s.819-868, on-line verzia (<http://jpr.sagepub.com/cgi/content/abstract/46/6/819>).
- Hloušek, V. – Kopeček, L. – Šedo, J. (2011): *Politické systémy*, Brno, Barrister & Principal.
- Huntington, S. P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Vol. IV, Norman, University of Oclahoma Press.
- Kitschelt, H. – Mansfeldova, Z. – Markowski, R. – Tóka, G. (1999): *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Kornai, J. – Rose-Ackerman, S. (2004): *Building a Trustworthy state in post-socialist transition*, New York, Palgrave MacMillan.
- Kosař, D. (2008): *Lustration and Lapse of Time: Dealing with the Past in the Czech Republic*, Eric Stein Working Paper č. 3/2008, on-line verzia ([http://www.ericsteinpapers.eu/dokumenty/ESWP-2008-03-Kosar\(ECLR\).pdf](http://www.ericsteinpapers.eu/dokumenty/ESWP-2008-03-Kosar(ECLR).pdf)).
- Kunicová, J. – Nalepa, M. (2006): *Coming To Terms with the Past: Strategic Institutional Choice in Post-Communist Europe*, UCLA Comparative Politics Workshop, 17. december 2006, On-line verzia (<http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/cpworkshop/papers/Kunicova.pdf>).
- Linz, J. J. – Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore.

- McAdams, J. A. (1997): *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- Mite, Valentinas (2007): *Poland: Tough Lustration Law Divides Society*, Radio Free Europe, 23. marec 2007, on-line verzia (<http://www.rferl.org/content/article/1075471.html>).
- Moran, J. P. (1994): *The Communist Torturers of Eastern Europe: Prosecute and Punish or Forgive and Forget?* *Communist and Post-Communist Studies*, roč. XXVII, č.1, s. 95-109.
- Munck, G. L. (1994): *Democratic Transitions in Comparative Perspective*, *Comparative Politics*, roč. XXVI, č. 3, s. 355-375.
- Nalepa, M. (2005): *The Power of Secret Information: Transitional Justice after Communism*, PhD Thesis Dissertation, Columbia University, Department of Political Science.
- Nedelsky, N. (2004): *Divergent responses to a common past: Transitional justice in the Czech Republic and Slovakia*, *Theory and Society*, roč. XXXIII, č. 1, s. 65-115, on-line verzia (<http://www.springerlink.com/content/124k718236q14158/fulltext.pdf>).
- Offe, C. (1991): *Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe*, *Social Research*, roč. LVIII, č. 4, 1991, s. 865-881.
- Orbman, J. (1991): *Laying the Ghosts of the Past*, *Report on Eastern Europe*, roč. II, č. 24, s. 4-11.
- Pearce, S. C. (2009): *The Polish Solidarity Movement in Retrospect: In Search of a Mnemonic Mirror*, *International Journal of Politics, Culture and Society*, roč. XXII, č. 2, s. 159-182.
- Rupnik, J. (2001): *Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí, Česká zkušenost*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, příspěvek na konferenci „Pamět komunismu“, 19-20. október 2001, Praha.
- Rupnik J. (2010): *Twenty years of Postcommunism. In Search of a New Model*. *Journal of Democracy*, roč. XXI, č. 1, s. 105-112.
- Sadurski, W. (2003): *Decommunisation, Lustration and Constitutional Continuity: Dilemmas of Transitional Justice in Central Europe*, EUI Working Paper LAW č. 2003/15, december 2003, on-line verzia (<http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/1869/law03-15.pdf?sequence=2>).
- Stan, L. (2009): *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Reckoning with the communist past*, New York, Routledge.
- Suk, J. (2003): *Labyrintem revoluce. Akteři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha, Prostor.

Szczerbiak, A. (2002): Dealing with the Communist Past or the Politics of the Present? Lustration in Post-Communist Poland, *Europe-Asia Studies*, roč. 54, č. 4, s. 553-572.

Tusell, J. (2007): *Spain: From Dictatorship to Democracy 1939 to the Present*, Malden – Oxford – Victoria, Blackwell Publishing.

Welsh, H. A. (1996): Dealing with the Communist past: Central and East European Experiences after 1990, *Europe-Asia Studies* roč. XLVIII, č. 3, s. 413-428, on-line verzia (<http://www.jost.org/stable/152734>).

Williams, K. – Fowler, B. – Szczerbiak, A. (2003): Explaining Lustration in Central Europe: A 'Post-Communist Politics' Approach, SEI Working Paper č. 62, 2003, on-line verzia (<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp62.pdf>).